

Девіз-шифр роботи: 282228

«Ідеології в партійних програмах: дискурсивна соціологічна схема аналізу»

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Трикутник Карпмана: аналіз і переосмислення	7
2. Дискурсивність ідеології: «Рятівник», «Агресор» і «Жертва» у дискурсі	12
3. Ідеологічне розмаїття в програмах українських партій	20
4. Схема трикутника у програмах партій	21
Висновки	24
Список літератури	25
Додаток	27

Вступ

Актуальність нашої теми полягає у тому, що в наш час ми можемо спостерігати не тільки розвиток класичних ідеологій у нові форми із локальним контекстом (наприклад, американський палеоконсерватизм), але й спроби об'єднання з тією чи іншою метою вже існуючих ідеологій (наприклад, російський націонал-більшовизм нульових років). Ідеологічне розмаїття як тенденція сучасної політики обертається гносеологічною проблемою для соціологів: воно ускладнює дослідження через недостатній доступ до матеріалу цих ідеологій та через недостатню кількість чітко (документально, публічно) сформульованих ідеологічних текстів (часто через маргінальність або відносну «молодість» ідеології). Між тим єдине, що є доступним для соціологічного вивчення в ідеології, – це її декларативний рівень, оскільки він містить судження, існування яких є об'єктивним, якими б відірваними від реальності вони не були за своїм змістом.

Окрім цього, є і проблема практичного характеру: значна частина політичних ідеологій може мати у собі певний дискримінаційний елемент, що потенційно результуватиме у відповідні практики. Тому при бажанні протидії цьому дискримінаційному елементу, для розробки подальших заходів корекції дискримінаційного мислення, необхідне попереднє вивчення тієї картини світу, яку конкретна ідеологія проголошує «вірною». Тому актуальною дану тему робить потреба у нових як дослідницьких, так і соціоінженерних інструментах, гнучких щодо ідеологічного розмаїття і здатних виробляти певні рекомендації на основі фіксації типових характеристик ідеологій.

Ідеології в наш час є, мабуть, такою ж невід'ємною часткою політики, як і політичні діячі. Дослідницький інтерес до ідеологій демонструють різні соціогуманітарні дисципліни (соціологія, політологія, соціальна психологія, історія), і цей інтерес лише підживлюється у зв'язку із давно відомою роллю самої науки у формуванні ідеології. Існує довга історія обґрунтування думки

про пряму і/або опосередковану участь науки і філософії в апологетиці будь-якої ідеології; одним з перших, хто спробував довести цю тезу, був Карл Маркс. Не дивно, що в соціологічному вивченні ідеології вагома частка робіт належить марксистським (а також неомарксистським і постмарксистським) підходам, оскільки основою для вивчення ідеологій є положення Маркса про зумовленість соціальної свідомості соціальним буттям.

На одному з таких підходів був побудований аналіз ідеологій Карла Мангейма, який у своїй роботі «Ідеологія і утопія» визначив ідеологію як систему поглядів, що є апологетичною щодо існуючого порядку і виражає тим самим інтереси правлячих класів. У цій же роботі Мангейм на прикладі хліязму анабаптистів, лібералізму, соціалізму та консервативної ідеї доводить, що утопію – протилежність ідеології за Мангеймом – істотно відрізняє лише те, що її (ре)трансляторами є ті соціальні групи, що позбавлені панівного становища (неважливо, чи було в них таке становище коли-небудь). В нашій роботі ми не бачимо необхідності кардинально розводити ці поняття, але й повністю ототожнювати їх не вважаємо за доцільне, тому будемо включати увесь спектр значень поняття «утопія» до поняття «ідеологія» і використовувати лише останнє. Також Мангейм продовжує розвивати тезу про зумовленість соціальним буттям соціальної свідомості, розглядаючи в рамках наукового релятивізму відносність пізнання, зв'язок пізнання і його певного місця в соціальній структурі (а значить і його «ідеологізовані» установки) з самим знанням.

У підсумку ми запозичуємо у Мангейма для визначення ідеології наступні характеристики:

- кон'юнктурність ідеології (її включеність у дійсність);
- системність ідеології (прагнення ідеології максимально повно, «без зазорів», зобразити картину світу);
- динамічність ідеології (її здатність функціонувати, розвиватися);
- специфічність ідеології (вираз окремою ідеологією інтересів її трансляторів);

Однак і самі додамо ще одну властивість ідеології, а саме – її конструйований характер. Ми вказуємо на можливість штучного створювання ідеології за використання певних шаблонів. Це положення можна зустріти і у Карла Мангейма; однак якщо він припускав штучне створення «справедливої ідеології» як спроби виправити наявне становище («утопія руйнування ідеології»), то ми маємо на увазі, скоріше, антифізис ідеологічної природи, технологію множення ідеологій, їхніх переосмислень, синтезів тощо.

Передбачуваним і бажаним результатом нашої роботи ми вважаємо обґрунтування конструкту, за яким в подальшому ми зможемо як аналізувати, так і будувати нові ідеології місцевого, локального рівня.

Відповідним теоретичним базисом ми бачимо трикутник Карпмана. Це соціально-психологічна модель, що описує соціальні взаємини через прості ролі: жертви, агресора і рятівника. В політиці можна часто спостерігати процеси віктимізації і демонізації, не кажучи вже про те, як партії і кандидати в своїй передвиборчій агітації закликають підтримати саме їх, пропонуючи себе виборцям в якості рятівників. Однак дана теорія із її психологізмом є мікроорієнтованою; отже, для застосування її в області вивчення і конструювання ідеологій необхідне певне «соціологізування», адаптація, переведення із площини аналізу міжособистісних відносин до площини аналізу відносин макросоціальних.

Не менш важливою частиною нашого концептуального і теоретичного апарату є дискурс-аналіз. По-перше, політика існує як дискурсивне явище (під яким ми розуміємо єдність мовних практик і цілої сукупності позамовних практик: все, що забезпечує контекст для «тексту»). По-друге, застосування дискурс-аналізу дозволить посилити методичний зв'язок між теорією і емпірикою.

Емпіричним матеріалом в нашому дослідженні виступатимуть програми українських партій різного ідеологічного спрямування. Ми беремо

до розгляду лише український політичний дискурс з огляду на лінгвістичні та контекстуальні обмеження нашої дослідницької компетенції.

Наукова новизна даної роботи полягає в тому, що ми пропонуємо загальну схему конструювання ідеології як новий інструмент аналізу декларативних ідеологічних документів, який міг би гармонійно вписатися до більш масштабної методології загального аналізу ідеологій як соціального явища.

Об'єктом нашого дослідження виступають ідеології українських політичних партій; предмет нашого дослідження – схема формування ідеології, що проголошується у програмі тієї чи іншої партії. Метою даного дослідження ми бачимо виведення загального прикладного (інструментального) конструкту як для аналізу, так і для розробки/корекції ідеологій. Для досягнення мети нами поставлені такі завдання:

- розробити концептуальний і категоріальний апарат соціологічного аналізу ідеології;
- розробити методологію вивчення програм;
- провести аналіз програм відповідно до методології;
- вивести основні принципи і закономірності побудови ідеологій в програмах політичних партій.

1. Трикутник Карпмана: аналіз і переосмислення

Трикутник Карпмана – це соціально-психологічна рольова модель, що показує взаємини в конфлікті між трьома категоріями суб'єктів: жертва, агресор і рятівник. Дану модель дослідник виділив в ході аналізу казок, при цьому підкреслюючи, що казки відіграють важливу роль в процесі первинної (зокрема, сімейної) соціалізації дитини, оскільки «казки не тільки допомагають свідомо впроваджувати норми суспільства в молоді уми, але і підсвідомо можуть забезпечити привабливу стереотипну кількість ролей, місць і розкладів для помилкового сценарію життя». Уся робота Карпмана присвячена аналізу того, як казки структурують мислення дитини, вибудовують її життєві стратегії в цілому, і Трикутник виступає лише одним з кількох прийомів [1].

Однак для нас він все ж є ключовим: по-перше, його простота (в сенсі малої кількості елементів) робить його доволі гнучким, дозволяючи не тільки точно визначати функцію окремого суб'єкта в конфлікті, але і фіксувати найменшу зміну ролей; по-друге, ясність функцій кожного з трьох суб'єктів конфлікту дозволяють передбачати їхні стратегії і поведінку, а, значить, і в нашому дослідженні реєструвати через мовні практики надання, вручення, приписування одним суб'єктів ролі інших суб'єктів; по-третє, вихідний психологізм даної теорії в подальшому може дозволити досліджувати політичне крізь призму соціальної психології [2].

Модель Карпмана описує ситуацію конфлікту, де спочатку один суб'єкт приймає на себе роль Жертви або роль Агресора. Одна з основних властивостей Жертви – її рольова об'єктність, таке проблемне становище, з якого самостійно вона вийти не зможе. Тобто, будучи все ще суб'єктом у даному конфлікті, Жертва відіграє роль об'єкта тиску для Агресора і об'єкта допомоги для Рятівника. Агресор, у свою чергу, є ініціатором конфлікту, який висуває обґрунтовані або необґрунтовані претензії. Важливою деталлю є те, що вибір ролей в самому початку конфлікту в учасників є тільки між

Жертвою і Агресором. Рятівник з'являється тоді, коли вже існують Жертва і Агресор. Варто зазначити: незважаючи на те, що Карпман розглядав таку ситуацію між людьми, ми допускаємо і перенесення суб'єктності не на людину. Вельми показовий приклад: дуалізм (або дітеїзм) в релігії, де дві трансцендентні сутності (одна добра – Рятівник, інша зла – Агресор) впливають на людину-Жертву.

Трикутник Карпмана – це свого роду система відносин, що має характерну для будь-якої системи взаємодію із середовищем. Крім автореферентності, за допомогою якої ці відносини можуть продовжити розвиватися навіть за результатом конфлікту (т. зв. співзалежність виникає між трьома суб'єктами попарно), ця система має здатність залучати нових суб'єктів до своєї структури. Більш того, ця система також здатна до перестановки ролей між суб'єктами, а самі суб'єкти можуть виконувати декілька ролей в межах однієї й тієї ж або різних рольових систем [2]. Така різноманітність механізмів «підтримки життя» даної системи показує, що проблемна ситуація або конфлікт є для неї не стільки причиною продовження, скільки «першопоштовхом».

Однак у своєму оригінальному варіанті дана концепція є малопридатною для макроаналізу і навряд чи допоможе виконати поставлені завдання. Розроблена як модель в межах трансактного аналізу, вона не тільки містить у своєму оформленні велику частину категоріального апарату цього аналітичного напрямку (пізніше Берном в рамках трансактного аналізу розглядалися також «гнучкість», «інтенсивність» і «завзятість» тих чи інших ігор трикутника [3, с. 54]), але і продовжує психологічні традиції мікроаналізу. Іншими словами, у трикутнику Карпмана зовсім відсутнє місце для суспільства; воно лежить поза трикутником, може служити транслятором контексту проблемної ситуації, але не більше. У свою чергу, без наявності самого суспільства в аналізі ми навряд чи зможемо назвати наш підхід соціологічним, не кажучи вже про його макроорієнтованість.

Щоб переорієнтувати цю систему на макрорівень, ми пропонуємо звернутися до вищезгаданого релятивізму Карла Мангейма. Релятивізм в класичному трактуванні – це підхід, що розглядає будь-яке знання як соціально та історично обумовлене. Але крім цього (хоча це також важливо), релятивізм корисний для нас своїм трактуванням суспільства як системи відносин значущих для неї на певному історичному етапі елементів [4, 161с.].

Оскільки ми розуміємо описувану модель трикутника Карпмана як систему відносин між певними ролями, що є соціально та історично обумовленими, то і самі відносини можуть розглядатися як частина суспільства. Тобто, макровідносини між «Жертвою», «Агресором» і «Рятівником» обумовлені соціально, вони не є абстрактними та автономними. Згадуючи те, що суб'єкти можуть мінятися місцями, ми наведемо як приклад два випадки: 1) т. зв. «полювання на відьом» (відоме в історії як переслідування людей, підозрюваних в чаклунстві) свого часу розглядалося, як ініціатива церковної інквізиції із порятунку простого люду, що виступав у ролі Жертви, і як помста за біди, що наносяться Агресором-відьмами. В наш час, після процесів секуляризації, епохи Просвітництва і т. ін., поняття «полювання на відьом» стало фразеологізмом, що означає істеричне переслідування носіїв інакомислення. Тобто, роль Жертви взяли на себе постраждалі від цих процесів, а роль Агресора – церковна інквізиція.

Інша справа з ідеологічним поданням картини суспільства. Ідеологія зазвичай вважається звуженою картиною суспільства, проте це твердження коректно не в сенсі вихваляння себе і собі подібних і осуду «іншого» або «ворога», але в сенсі актуалізації ідеологією найбільш проблемні ситуації в суспільстві, акцентування уваги на проблемних відносинах в ньому; таким чином, ідеологія стає схематизованою системою поглядів щодо соціального порядку (нагадаємо, ми включаємо таким чином до поняття «ідеологія» [4, с. 111-112] і поняття «утопії» [4, с. 110] за Мангеймом). Ідеологія «зміщує» картину суспільства щодо реальності не через викривлення, але через

недомовленість. Сенси в ідеології мають тільки ті відносини, що вписуються до трикутника, тобто є відносинами між двома з трьох суб'єктів.

За Мангеймом, ідеологія служить для закріплення є існуючого порядку, а утопія – для його повалення. Якщо застосувати аналіз ролей в ідеології та утопії, можна сказати, що різниця полягає у: а) *наочності* шкідництва Агресора в утопії проти його ж *потенційності* в ідеології; б) *вже існуючому* проблемному становищі Жертви в утопії проти *ризиків* такого в ідеології; в) *визволительній* меті Рятівника в утопії проти мети *оберігання* Жертви в ідеології. Таким чином, стають цілком зрозумілими переходи утопії та ідеології одна до іншої: утопія стає ідеологією в міру виконання «Рятівником» своєї мети, а ідеологія утопією – в міру виправдання ризиків, які вона сама ж конструє в «картині світу». Звідси більш очевидною здається мінімальна різниця між ідеологією і утопією за Мангеймом.

З огляду на важливу роль, що відіграє в ідеологічній картині світу суспільство як актор, ми не можемо ігнорувати його як суб'єкта тих самих відносин в трикутнику. Ми визнаємо, що суспільство бере участь в цьому трикутнику, оскільки воно не тільки створює контекст для розуміння відносин всередині трикутника, але і зумовлює появу інших суб'єктів. Зрештою, суспільство втілюється в ідеології у «триєдності» вищезначених ролей: воно являє Жертву (або породжує з нею емпатію) і Агресора, але разом з тим звертається до внутрішнього потенціалу вирішення проблемної ситуації, що уособлюється Рятівником.

Розглянемо цю концепцію на прикладі ідеології інвайронменталізму [5], що спрямована на політику захисту навколишнього середовища. До комплексу проблем, на які звертають увагу прихильники цієї ідеології, крім цілком відчутних наслідків озонових дір і глобального потепління, входить також обмеження прав тварин. Це є прикладом того, що ідеології не обов'язково апелювати до передбачуваної Жертви, аби знаходити для себе підтримку серед тих, хто співчуває Жертві.

Іншою корисною теорією для переводу трикутника Карпмана до макрорівня є теорія ідеології Альтюсера. У його розробках для нас важливі два моменти: інтерпеляція ідеології [24], [26] та її співвідношення із несвідомим [25]. Ці моменти нерозривно пов'язані між собою, являють собою важливі частини теорії ідеології Альтюсера, але для нас вони виступають лише теоретичним обґрунтуванням можливості застосування нашої моделі до вивчення ідеології.

Інтерпеляція ідеології означає здатність самої ідеології «створювати» суб'єктів. Альтюсер використовує метафору оклику, в якій ідеологія змушує суб'єкта «відгукнутися» на певне «прізвисько», тим самим змушуючи суб'єкта прийняти це «прізвисько». Альтюсер розглядає інтерпеляцію як окремий засіб суб'єктизації особистості ідеологією (серед засобів є і вивчення мови як одної з форм відтворення структури панування) [26]. Цей концепт, по-перше, вказує на те, як людина на мікрорівні детермінована макрорівнем ідеології; по-друге, демонструє, що суб'єктність в рамках ідеології визначається самою ідеологією; по-третє, показує, що те, яким буде цей суб'єкт, також заздалегідь обумовлено самою ідеологією.

З іншого боку, важливо для нас також і те, що Альтюсер, спираючись на підхід Лакана, відносив фундамент ідеології до несвідомого, кажучи, що ідеологія насаджується людині не на раціональному рівні (через ті чи інші ідеї), а на емоційному, перш за все за допомогою надій і страхів [25]. Ми вважаємо, що ці положення корисні для нас з двох позицій: по-перше, вони підводять нас до вивчення ідеології з точки зору уявного, не за ставленням до дійсності, але виключно за тим, як це уявне побудоване; по-друге, дає підстави припускати, що ролі «Рятівника» і «Агресора» лежать у основі тих самих надій і страхів відповідно.

Таким чином, синтез моделі трикутника і теорій ідеології Карла Мангейма і Луї Альтюссера дозволяє виявити, що окрема ідеологія існує в окремому історичному розрізі, і властива окремій групі; вона є апологією чільного місця цієї групи або ж закликом цієї групи до становлення чільною.

У той же час ідеологія формує окремих суб'єктів, оговорюючи кордони того, ким вони можуть бути, наділяє їх суб'єктністю і контролює їх через несвідомі структури. Надалі ми будемо розглядати, як ідеологія контролює окремого індивіда на макрорівні через структуру, яку ми зафіксували у формі нашої моделі.

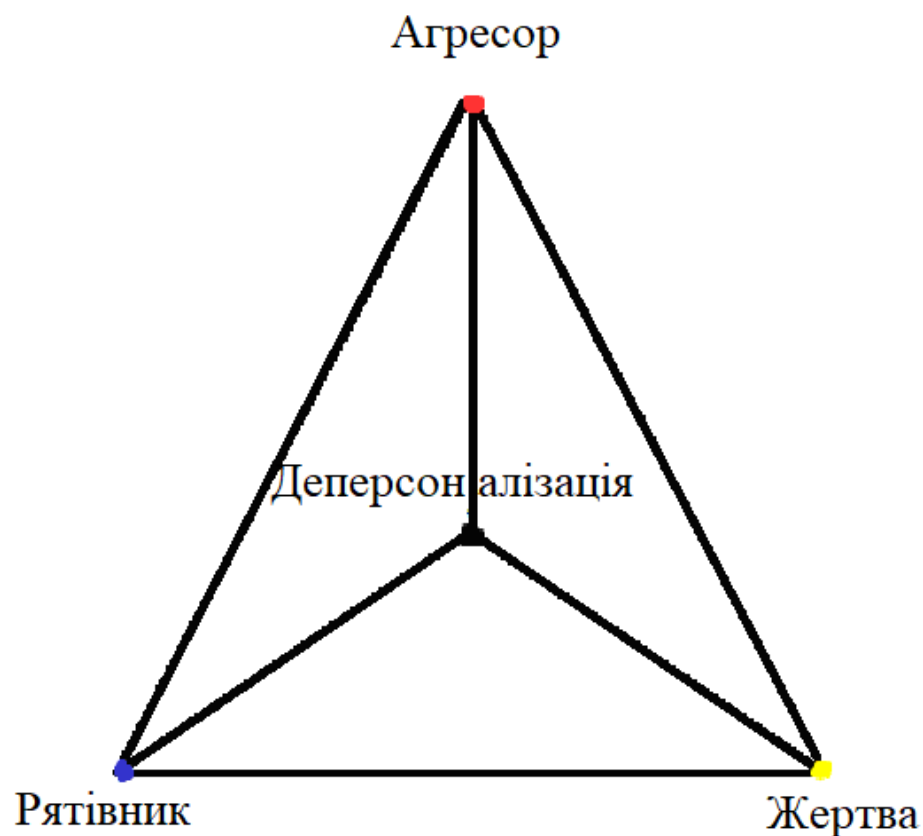
2. Дискурсивність ідеології: «Рятівник», «Агресор» і «Жертва» в дискурсі

Головна теза цього підрозділу: будь-яка ідеологія має дискурсивний характер, розвивається за законами дискурсу [6]. Це дуже важливе положення, оскільки воно не тільки і не стільки служить доповненням до теоретичної бази, скільки методологічним знаряддям для її застосування на емпіричному рівні.

Цю тезу ми розуміємо як звуження поля вивчення нашого об'єкту – ідеології – його конкретною, дискурсивною стороною. Під дискурсом ми розуміємо текст (або мовні практики, якщо говорити про процесуальність) у його контекстуальному розрізі. Тоді, якщо ми у нашому аналізі зводимо ідеологію до дискурсу, нас цікавить саме декларативний рівень ідеології, те, що артикулюється, існує у вигляді дискурсу.

Ідеологія, які б наслідки вона не мала, як би вона себе не виправдовувала (або як би її не спростовували), завжди починається як мовні практики і знаходить своє вираження у вигляді певного документу або документів (маніфесту, політичної програми, публіцистичної чи наукової роботи і т.д.). Іншими словами, нам не потрібно досліджувати ідеологію за наслідками (real politics), якщо ми одразу інтерпретуємо ідеологію як специфічну систему норм, цінностей, як специфічне розуміння ролей будь-яких суб'єктів у суспільних процесах (те, що ми розглядаємо в трикутнику), які сама ідеологія і закладає. Таким чином, визнання дискурсивності ідеології має методологічну значущість.

Перш ніж ми почнемо розглядати суб'єктів відносин нашої схеми, треба зробити припущення щодо того, що деякі суб'єкти можуть бути замінені деперсоналізованими суспільними процесами. Під цим ми маємо на увазі ті випадки, коли деякі суб'єкти (наприклад, Агресор) не оговорюються, але замість них оговорюються ті процеси та явища, що підводять до цих суб'єктів. Наприклад, замість Агресора-держави оговорюється зростання податків як акт Агресора, або ж замість Жертви-біженців оговорюються складні умови життя у таборах для біженців, або ж замість Рятівника-опозиції оговорюється ріст протесту проти існуючої влади тощо. Таким чином, ми припускаємо «замовчування» суб'єктів. Будуємо таку загальну схему (див.мал. 1).

Малюнок 1. Схема ідеології за трикутником Карпмана

Для розуміння того, як будувати схему тієї чи іншої ідеології, необхідно визначити, як вони представлені в дискурсі, які загальні характеристики вони мають. Треба показати яким чином ми зможемо зафіксувати роль Рятівника, Агресора і Жертви. Для цього ми залучимо теорію дискурс-аналізу.

Почнемо з найпростішого суб'єкта – Рятівника. Найпростішим ми його називаємо з точки зору процедури його виявлення: політичні партії або окремі кандидати, пропонуючи політичну програму як рішення наявної проблеми чи проблем, вже тим самим позначають себе як суб'єктів вирішення проблеми, тобто Рятівників. Ми виділимо три образи самого Рятівника:

– «Батько доброї волі» – образ певної ідеї або ж реальна людина (часто ідеолог), яка персоніфікує цю саму ідею; дискурсивні приклади втілення цих образів містять такі девізи та лозунги, як «Deus vult!» (Бог [так] хоче) - Бог, «Дело Ленина живет и побеждает» – Ленін;

– «Політична сила» – власне політичне об'єднання, що проводить «рятівну ініціативу»: «Партия – наш рулевой» – КПРС;

– «Прихильники» – послідовники якоїсь ідеї, чия віра в неї повинна бути прикладом: «Jugend dient den Führer» (Молодь служить Фюреру) – молодь.

Однак варто вказати на те, що має зробити Рятівник, аби утвердитися у своїй ролі: 1) довести щирість бажання допомогти Жертві, забезпечити зв'язок співчуття Рятівника Жертві; 2) довести здатність допомагати, можливість врятувати становище. Перше, насправді, є досить очевидною технологією. Її побудовано або на прагматичній раціоналізації (наприклад, гасло В.Некляева, кандидата в президента Білорусії: «Я пришёл, чтобы вы победили. Почему я решил, что буду хорошим президентом? Потому что быть плохим не стоит. Прятать нужно мусор, а не голоса. Выборы должны быть прозрачными. Говори правду! Каждому Некляев ответит на всё!») [7],

або на більш «пафосній» ідеалістичній єдності Рятівника та Жертви («Народ и партия - едины!», «Мы - русские! С нами Бог!»)

З огляду на прийом єдності з Жертвою, для закріплення ролі необхідно також показати, «чому Рятівник може». Звернемося до історії: згадуючи слова Р. Барта, «історичний дискурс за самою своєю структурою являє собою перш за все ідеологічну [...] конструкцію». Отже, ми можемо бути впевнені в тому, що історія є одним з полів боротьби ідеологій за право її трактування, а значить, наділення тим чи іншим наративом.

Хейден Уайт у своїй «Метаісторії» [8], аналізуючи різні трактування історії та їхні наративи, вдається до того, що він називає «тропологією», тобто, до вивчення історичного трактування як своєрідного художнього твору. Серед усього іншого Уайт виділяє типи побудови сюжетів: роман, сатира, трагедія і комедія. Всі вони розглядаються з позиції того, як головний герой виправдовує свої надії перед світом: роман – класична боротьба Добра зі Злом; сатира – не таке вже Добро і добро, а Зло в чомусь ін не зло; комедія – не було ніякої боротьби, але сталося Добро; трагедія – не було ніякої боротьби, але сталося Зло. Для нас найбільше підходить романтичне трактування історії [8, 27-30 с.]. Уайт відносить до істориків такого напрямку Маркса, Ніцше, Гегеля і т.д., відзначаючи, що якщо Сатира і Трагедія – сюжет побудови історії для тих істориків, «які за сумбуром подій, що містяться в хроніці, або в самому цьому сумбурі вбачають структуру відносин, що зберігається, або вічне повернення «Того-Ж-Самого у Різному», то Роман і Комедія «підкреслюють виникнення нових сил або умов на основі процесів, які на перший погляд здавалися в своїй суті незмінними». Різниця останніх двох в тому, що у Комедії вирішується все само собою, тоді як у Романі – за волею і прагненням протагоніста.

Роман за Уайтом – «це драма тріумфу добра над злом, чесноти над пороком, світла над темрявою і фінальний вихід людини за межі світу, в якому він поневолений Падінням (міф про первородний гріх)». Все це дуже близько до того, що ми можемо спостерігати в ідеологіях, які існують

сьогодні. Падіння – це проблематична ситуація між Агресором і Жертвою: прикладом тому може служити класове суспільство і триумф товарності у марксизмі, або виникнення антропоцентризму в інвайронменталізмі. Тоді як сам герой – це Рятівник, який прагне звільнити Жертву від такого положення.

Таким чином, ми підсумовуємо, що Рятівнику для встановлення й закріплення своєї ролі за собою потрібно:

- підкреслити усвідомлення «Падіння», тобто того, що ситуація не завжди була такою, а, значить, і не завжди такою залишатиметься;
- підкреслити свою відірваність від існуючого порядку, свою суб'єктність;
- показати можливості Добра для боротьби зі Злом.

Укупі зі встановленням зв'язку із Жертвою, Рятівник дійсно зможе закріпити за собою вказану роль.

Щодо Агресора, то для розгляду цієї ролі варто використовувати поняття «дискурсивної демонізації». Демонізацію в дискурсі свого часу розглядав Теун ван Дейк в книзі «Влада і дискурс» [9, с. 96-109]. У ній досліджується т. зв. «дискурс расизму», який слугує одним із механізмів встановлення «влади білих» в 70-80-х; ван Дейк розглядав британські ЗМІ за часів повальної міграції з колишніх британських колоній. Визначаючи дискримінацію як перевищення повноважень будь-якої владної групи над тими, хто позбавлений влади (білі над небілими в даному випадку), ван Дейк досліджував асиметрію представленості проблем «у небілих» і «з небілими», із перевагою на користь другого варіанту. Демонізація (хоча в книзі ван Дейка це поняття зустрічається лише один раз) як заходи надання чогось-небудь або кому-небудь рис і властивостей зловісного, злісного, злого, може бути розкрита з двох сторін: розлюднення і волюнтаризації.

Перша сторона демонізації очевидна – створення негативного і агресивного образу. На цьому акцентував увагу ван Дейк, розглядаючи вирізки із правої газети "The Sun" часів тетчеризму. Засобами створення агресивного образу в дослідженні ван Дейка виступали оціночний характер

тверджень та «однобічна» недовомленість, тобто приведення аргументів однієї позиції із замовчуванням свідчень на користь протилежної позиції. Ван Дейк зазначає, що насправді оціночний характер суджень і подібна недовомленість йдуть рука об руку для того, щоб, по-перше, надати розмежування сторін в описі ситуації, по-друге, вказати на те, яка сторона «добра», а яка «погана», по-третє, надати зображенню ситуації певної правдивості за рахунок наведених фактів.

Не менш важливий елемент розлюднення – подача образу протилежної сторони. Ван Дейк наводить як приклад зображення газетою в різних статтях біженця зі Шрі Ланки, який сховався в церкві, але потім був схоплений. Крім того, що газета перекрила доступ самої церкви до оцінки ситуації (недовомленість) і наводить цитати цього біженця, що звучать як звинувачення британського уряду в расизмі, у тексті сам біженець був зображений (з опублікованими його фото) як чоловік, «який «потягував мінеральну воду в одному закритому клубі Коломбо». Прихований посил: той, хто знаходиться в такій ситуації, навряд чи може бути справжнім біженцем, а значить, не може заслуговувати довіри і як співрозмовник. Таким чином, газетою були зроблені спроби зобразити біженців у якості нахлібників, позбавляючи їх при цьому моральних якостей.

Але мало надати негативних контурів протилежній стороні. Поряд із цим потрібно наділити її вибором, який вона робить найгіршим чином, і проявляє агресію проти «Добра» (назвемо це явище «волюнтаризацією» Агресора). Насправді, це має сенс із точки зору сприйняття реципієнтом ролей: уявлення об'єкта обговорення як заручника ситуації, в якій він знаходиться, ризикує викликати сприйняття об'єкта не як Агресора, але як Жертви, і тим самим не демонізувати його через його ж нікчемність, але навпаки – виправдати безпорадністю.

Сам ван Дейк наводить як приклад вирізки із газети, присвячені нелегалам, що відбирають роботу у корінного населення. Крім звичного розлюднення, а також гіперболізації (на зразок використання словосполучень

«армія нелегалів»), дослідник фіксує в ситуації затримання акцент на нелегалів як на єдину проблемну сторону: «фокус відповідальності лежить не на роботодавцях, бізнесі і всіх тих, хто експлуатує іммігрантів і платить їм занижені зарплати». Тобто, як ми можемо бачити, ігнорування причинності протилежної сторони конфлікту укупі з наданням їй негативної мотивації підсилює ефект демонізації.

Нарешті розглянемо феномен Жертви в дискурсі. В роботі Лілі Чоуліаракі «Споглядання страждання» [10, с. 49-70], присвяченій аналізу новин про біди країн третього світу, приділено достатньо уваги формуванню співчуття, жалю (compassion) світовими ЗМІ щодо жителів бідних країн. Але якщо сама дослідниця аналізує це в спробі вивести космополітичну модель ЗМІ, ми звернемо увагу на її критику представлення «Жертви».

Аналізуючи новини про Нігерію (хоча і посиляючись на роботи із аналізом інших країн третього світу), вона, зокрема, відзначає як ЗМІ, бажаючи викликати жаль у глядача, вдаються до різного роду сугестивних практик – ведуть репортаж з місця подій, описують в найдрібніших деталях з максимумом конкретики положення всіх тих, хто страждає. Це відмінно від іншого жанру (абстрагованої повісті), який описувала дослідниця, функція якого – оповістити і вкласти в контекст того, що відбувається, іншу тематику. Тут всю увагу приділено конкретному стражданню Жертви, щоб викликати співчуття до неї.

Метою такого жанру новин, як сама Чоуліаракі вказує, є приведення глядача через співчуття до активної підтримки тих чи інших заходів щодо захисту Жертви. Ця думка важлива для нас, оскільки розкриває два аспекти «Жертви» в трикутнику:

- цільова аудиторія ідеології не завжди є Жертвою, але може нею співчувати;
- метою віктимізації є співчуття (якщо цільова аудиторія – не жертва), розуміння необхідності виправити становище, а, значить, примикання до рятівної сили.

Однак, як у випадку з Агресором і Рятівником, мало надати кому-небудь або чому-небудь позитивного або негативного образу: роль стає повноцінною тільки у тому випадку, якщо вказано на її положення: суб'єктне або об'єктне. Говорячи про Жертву, ми так само зазначимо: важливо не тільки «переконати» глядача співчувати Жертві, але і довести її безпорадність, а якщо конкретніше – показати потребу в допомозі.

І тут Чоуліаракі відзначає важливу деталь: для доказу нездатності Жертви виправити своє становище її об'єктність повинна бути підкреслена певною структурою тверджень в тексті. Пасивний стан, в якому описується те, як щодо об'єкту щось відбувається, служить якраз цій меті – підкреслити те, що початок дії лежить поза волею об'єкта (наприклад, «українці позбавлені тепла»). Перевага такої структури полягає в тому, що вона не тільки дозволяє підкреслити об'єктність, але і промовчати про суб'єкта, залишивши за змістом якусь недомовленість за формальної завершеності твердження, таким чином, змушуючи аудиторію «додумувати» суб'єктів.

Підсумовуючи вищесказане, винесемо основні риси ролей з трикутника, за якими можна виявити їх в тих чи інших дискурсах:

- Рятівник (зазвичай сам кандидат або партія) – суб'єктність, позитивний образ, потенціал вирішення проблеми, переконання в усвідомленні проблеми і бажання вирішити її, переконання в зв'язку з цільовою аудиторією;

- Агресор – суб'єктність, негативний, розлюднений (дегуманізований) образ, волюнтаризм, звинувачення у створенні проблеми, дії та їх мотивація невинуваті, переконання в його шкідливості для Жертви і / або цільової аудиторії;

- Жертва – об'єктність, позитивний (близький до цільової аудиторії) образ, заклик цільової аудиторії до співчуття, переконання в безпорадності без впливу Рятівника, заклик «приєднатися» до порятунку.

3. Ідеологічне розмаїття в програмах українських партій

Тепер розглянемо на прикладах різного роду програм партій шаблон структури ідеологій. Для цього ми візьмемо, у першу чергу, програми партій найбільш широкого спектру ідеологій, які розраховані на «ядра» партій, тобто призначені для постійної та активної частини електорату цих партій. Такі програми відрізняються від передвиборчих своєю більшою детальністю, поглибленою декларативністю.

Розташуємо ідеології, що розглядаються, за логікою «ліві-центристи-праві». Ось що ми отримаємо: анархізм – «Союз анархістів України» [11], комунізм – «Комуністична партія України» [12], «зелені» – «Партія зелених України» [13], соціал-демократія – «соціал-демократична партія України (об'єднана)» [14], лібералізм – «Громадянська позиція» [15], консерватизм – «Українська народна партія» [16], либертарианство – «5.10» [17], націоналізм – «Свобода» [18], крайній націоналізм – «Правий сектор» [19]. Ми проаналізували програми дев'яти партій, що, так чи інакше, відповідають вищевказаним ідеологіям (див. дод.).

Зазначимо першу цікаву особливість, яку нам вдалося вистежити завдяки цій методології: три «центральні» партії досить неявно висловлюють, хто для них є «Агресор». Безумовно, вони висловлюють наявність проблеми, проблемних процесів і явищ, але при цьому позбавляють їх суб'єктності, підтримують ідею про те, що вони суть наслідки, але незрозумілих причин. Ця логіка виявляє себе і зворотнім чином: чим більше «екстремальною», «крайньою» ідеологія, тим вона краще виявляє «Агресора». Друга особливість, яка, на наш погляд, пов'язана із першою, це часте використання у програмах центристських за ідеологією партій словосполучення «Сильна держава», а також акцент на те, що проблеми статусу-кво виходять із неефективності та слабкості нинішньої держави.

Підсумовуючи наведені вище дві особливості, ми виносимо цілком обґрунтоване припущення про те, що це є, свого роду, реалізацією т. зв.

теорії підкови, згідно якій ультраліві і ультраправі не так протиставлені один одному, скільки однаково протиставлені центристам [20]. Користуючись цією теорією, ми виходимо на протиставлення ідеологій «центристські – крайні». Звідси ми і виносимо дискурси держави, які так чи інакше їм властиві: дискурс «сильної держави» центристських ідеологій, які вказують на слабкість нинішньої організації суспільства і необхідність Рятівника-реформатора, і дискурс «правильної держави» крайніх ідеологій, які вказують на неактуалізованість потенціалу держави і (чи «або» – в разі анархістських і лібертаріанських ідеологій) суспільства через якогось «Агресора».

4. Схема трикутника в програмах партій

Далі розглянемо передвиборні програми кандидатів партій, що мають місця в Парламенті і те, як варіюються в частковому співвідношенні в тексті ролі Рятівник, Жертва і Агресор в цих документах. Ми відносимо до прописування тієї чи іншої ролі у програмі певний відрізок тексту за такими критеріями:

- якщо автор (особливо використовуючи слово «ми») обіцяє, розглядає перспективи, вказує на позитивний результат (маючи на увазі вибір читача на користь автора), то цей текст артикулює роль «Рятівника»;

- якщо автор розглядає якусь проблему, згадуючи в пасивному стані кого-небудь або що-небудь, то цей текст артикулює роль «Жертви»;

- якщо автор розглядає якусь проблему, згадуючи в активному стані якогось винуватця, або обіцяє покарання цього винуватця, то цей текст артикулює роль «Агресора»;

- інші частини тексту, що не підпадають під ці критерії (зв'язки, вставні слова), не артикулюють жодну з ролей.

Дотримуючись таких правил, ми розглядали програми трьох партій: «Самопоміч» [21], «Основа» [22], «Радикальна партія Олега Ляшка» [23]. Ми отримали наступні результати (див. табл. 1)*:

Таблиця 1. Результати аналізу текстів програм політичних партій

Партія:	«Самопоміч»	«Основа»	«Радикальна партія О. Ляшка»
Усього символів:	7800	3970	6050
«Рятівник»:	60%	49%	41%
«Агресор»:	5%	15%	14%
«Жертва»:	23%	30%	26%

Незважаючи на те, що три партії роблять різні акценти у своїй передвиборчій програмі (перша – на децентралізації і організації місцевої влади, друга – на допомозі малому та середньому бізнесу, а третя – на допомозі селу), у них є певний шаблон. Перше, що ми можемо бачити за таблицею: «Жертві» приділяється приблизно від чверті до третини тексту. Ми припускаємо, що це і є опорною точкою побудови програми: така частка тексту приділяється «Жертві» в програмі, щоб реципієнт зміг усвідомити проблему, її наслідки і т.д. При цьому ми не знайшли жодного структурного шаблону: при дотриманні цієї частки сам текст може як тісно концентруватися фрагментами (як у випадку першої і другої партії), так і розсіюватися поміж тексту, приділеному «Рятівнику» чи «Агресору» (як у випадку третьої партії).

Попри те, що програма другої партії більше схожа за частками тексту, приділеному «Жертві», на програму третьої, за своєю структурою вона більше нагадує програму першої. Справа в тому, що і у першій, і у другій структура побудована за принципом «мантри» (авторська назва) – використання повторюваної ланки, що вказує на «рятівну» роль автора: в разі першої партії на початку пункту ставиться ««Самопоміч відстоюватиме», що

* У даній таблиці у рядку «Усього символів» вноситься округлена кількість символів усього тексту програми; інші рядки вказують на частки тексту, які приділяються тому чи іншому суб'єкту схеми.

вказує на «Рятівника» як на гаранта змін і кращого майбутнього, а в разі другої в кінець тези пункту ставиться «і країна ЗаПрацює!», що, з одного боку, меншою мірою дає зв'язок з рятівною роллю (оскільки забезпечується більша суб'єктність об'єкту змін – «країна»), але з іншого боку дозволяє більше акцентувати увагу на «Агресора», а також переконати читача у прийнятті позиції «Рятівника», а не «Жертви».

Причому структура може працювати і в зворотний бік. Між тим, якщо у випадку першої партії є «гіпнотичне» переконання в рятівній ролі автора, то у випадку третьої (і, меншою мірою, другої) партії навпаки – змішування і часта зміна ролей в тексті. Ми вважаємо, що це призводить до більшої динаміки читання і, як результат, до сумбурного прийняття окремих положень конкретного «трикутника», який насаджується програмою.

З огляду на те, що ми говорили в попередньому розділі, ми вважаємо, що така різниця в структурі і часткової розподілі пов'язана: а) із ідеологічною позицією, б) із контекстом. Хоча перша партія тримається на більш правих позиціях (враховуючи клерикалізм її лідера), все ж таки основною своєю підтримкою вона вбачає малий та середній бізнес, із чого і формувався її малоагресивний, більш центристський наратив, що і пояснює уникнення нею в програмі «Агресора»; друга партія є консервативною республіканською партією, що і пояснює її змішування тактик партій центристських і крайніх, а третя виправдовує в цьому сенсі свою назву – радикальна, тобто, крайня, в більшій мірі переконуючи в правильності свого «трикутника».

Таким чином, ми вважаємо, що під час аналізу чи то створення/корекції ідеології і її програми потрібно враховувати ці моменти і, в залежності від цілей, засобів, політичного середовища і т.д. вносити ці «змінні» і «константи» за ходом розробки. Це дозволить не тільки зробити послідовну (навіть у своїй хаотичності) стратегію ведення політичного маркетингу, а й також послідовно, хоча і поступово, змінювати її в разі змін в політиці та суспільстві.

Висновки

Ми частково довели ефективність нашого інструменту у вивченні ідеологій і схеми в побудові ідеологій. Головним показником ефективності нашої схеми є те, що за її допомогою став значно простішим аналіз розмаїття ідеологій за програмами партій, що їх представляють: при обмеженні у вигляді невеликого тексту ми вже можемо робити певні висновки щодо ідеології. Однак частковим це доведення можна назвати через те, що ми намагалися перевірити цю схему «чисто», без «вклеювання» її до певної методології, в якій вона була б саме інструментом і де ми могли б повністю довести її ефективність. І все ж ми виявили і інші особливості побудови ідеології:

- частка уваги, що приділяється «Жертві», повинна змінюватись приблизно від чверті до третини в тексті програми;
- «видимість» «Агресора» залежить від ідеології, що проголошується, будучи обернено пропорційній близькості до центрризму;
- структура програми залежить від ідеології, тяжіє в області переконання рятівної ролі до «принципу мантри» за центристської ідеології і до динамічної розповіді за крайніх ідеологій.

Варто визнати, що проблематика даної схеми і її практичного застосування вивчена далеко не до кінця: потрібно не тільки застосувати цей інструмент на велику вибірку текстів програм (розширюючи її на програми інших країн з іншими політичними системами), а й в цілому «вклеїти» його до ширшої методології, показати його сумісність з іншими інструментами.

Тому перспективами для даної теми можна назвати: спробу екстраполяції висновків цієї роботи на світовий (або хоча б європейський) масив програм партій, розробку методів комп'ютерної реєстрації ролей «Агресора», «Жертви» і «Рятівника» (хоча б за характерними для них словами) і більш поглиблене вивчення взаємозв'язків ідеологій і структур програм.

Список літератури

1. Stephen B. Karpman Fairy tales and script drama analysis – 1968. – URL: <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (дата доступу 20.01.2019)
2. Stephen B. Karpman The new drama triangles – 2007. – URL: <http://www.karpmandramatriangle.com/pdf/thenewdramatriangles.pdf> (дата доступу 20.01.2019).
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди/ пер. с англ. А.И.Фета – Nyköping (Sweden): Philosophical arkiv – 2016. – 164 с – URL: http://www.aifet.com/books/transl_v2_Berne.pdf (дата доступу 20.01.2019).
4. Мангейм К. Идеология и утопия – 1929. – URL: <http://www.politnauka.org/library/classic/manngeim-recenz.php> (дата доступу 20.01.2019).
5. Шалаев В.С., Хуторова Н.А. Энвайронментализм как движение в защиту окружающей среды. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/envayronmentalizm-kak-dvizhenie-v-zaschitu-okruzhayushey-sredy> (дата доступу 20.01.2019).
6. Зуляр. Ю.А. ПОЛИТОЛОГИЯ Том II Учебное пособие/19.3.1. Идеологический дискурс: основные тенденции – Иркутск: Иркутский государственный университет (ИГУ), 2008. — 428 с. (дата доступу 20.01.2019).
7. Лосева А. Прагматические мотивы авторской скромности/ Вестник Череповецкого государственного университета – 2013. (дата доступу 20.01.2019).
8. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века.- Екатеринбург: Изд. Уральского университета. – 2002. – 528 с. (дата доступу 20.01.2019).
9. Тён А. ван Дейк Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации/ Пер. с англ. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 344 с. (дата доступу 20.01.2019).
10. Chouliaraki L. The spectatorship of suffering – SAGE publications. – 2006. – 242 с. (дата доступу 20.01.2019).
11. Програма партії «Союз анархистов Украины» (САУ) – 2012. – URL: <http://s-a-u.org/documents/program.html> (дата доступу 20.01.2019).
12. Програма Комунистичної партії України – URL: <http://kpu.life/uk/page/programmakpu> (дата доступу 20.01.2019).
13. Програма Партії зелених України /РБК-Украина – 2012. – URL: <https://www.rbc.ua/rus/vyboru2012/party/p13/program> (дата доступу 20.01.2019).
14. Програма СДПУ (о) – 2000. – URL: <http://www.sdpuo.com/about/program/> (дата доступу 20.01.2019).

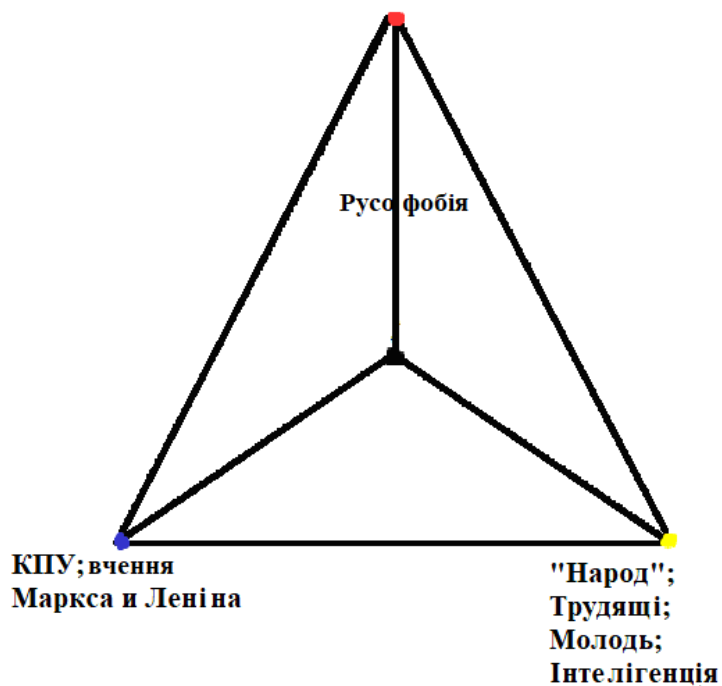
15. Програма партії «Громадянська позиція» – 2017. – URL: <https://gp.org.ua/pro-partiyu/programa-partii> (дата доступу 20.01.2019).
16. Програма партії «Українська народна партія» – 2003. – URL: <http://unp.ua/unp/prohrama-partii> (дата доступу 20.01.2019).
17. Програма партії «5.10» – URL: <https://510.ua/about/program/> (дата доступу 20.01.2019).
18. Програма партії «Свобода» – URL: <https://svoboda.org.ua/party/program/> (дата доступу 20.01.2019).
19. Програма партії «Правый сектор» – URL: <https://pravyysektor.info/programa-nacionalnogo-vyzvolennya-ta-derzhavotvorenniya> (дата доступу 20.01.2019).
20. PRA Challenging Centrist/Extremist Theory – URL: http://www.publiceye.org/study_right.html#Challenging (дата доступу 20.01.2019).
21. Програма партії «Самопоміч» – URL: https://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/09/program_OS.pdf (дата доступу 20.01.2019).
22. Програма партії «Основа» – URL: <https://osnovaparty.org> (дата доступу 20.01.2019).
23. Програма партії «Радикальна партія Олега Ляшка» – URL: <http://liashko.ua/program> (дата доступу 20.01.2019).
24. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства/ пер.с фр. С.Рындина/ Неприкосновенный запас – 2011. (дата доступу 20.01.2019).
25. W.Montag Althusser and His Contemporaries – URL: <https://ru.scribd.com/document/131858527/Althusser-and-His-Contemporaries-by-Warren-Montag> (дата доступу 20.01.2019).
26. Смирнов А. Е. Теоретические модели субъективации: Л. Альтюссер, С. Жижек, А. Бадью // Вестник Бурятского государственного университета. Философия. Социология. Политология. Культурология. — Улан-Удэ: БГУ, 2009. — № 14 а. — С. 96—101. - URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-modeli-subektivatsii-l-altyusser-s-zhizhek-a-badyu.pdf> (дата доступу 20.01.2019).

Програма САУ

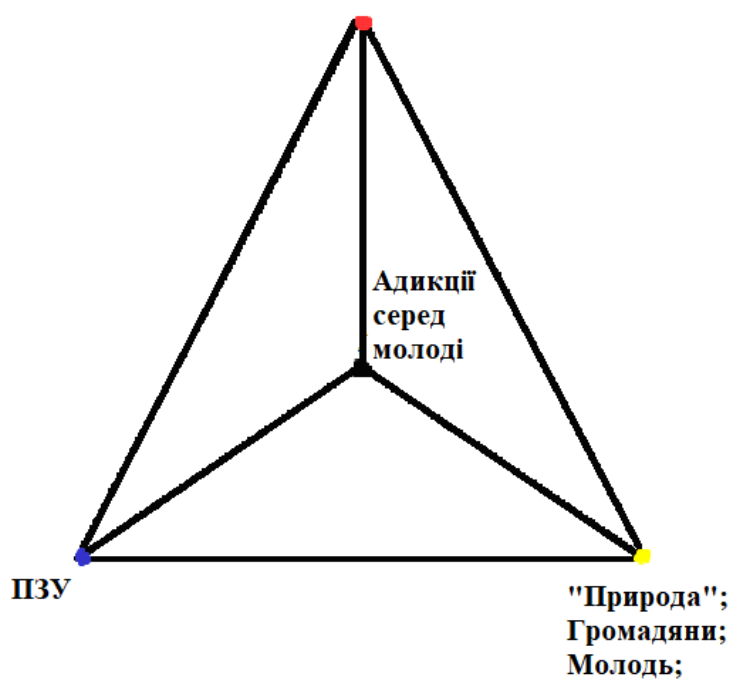
Програма КПУ

Буржуазія; олігархія;
Імперіалістичні країни та їхні блоки (НАТО);
Шовіністський буржуазний націоналізм;

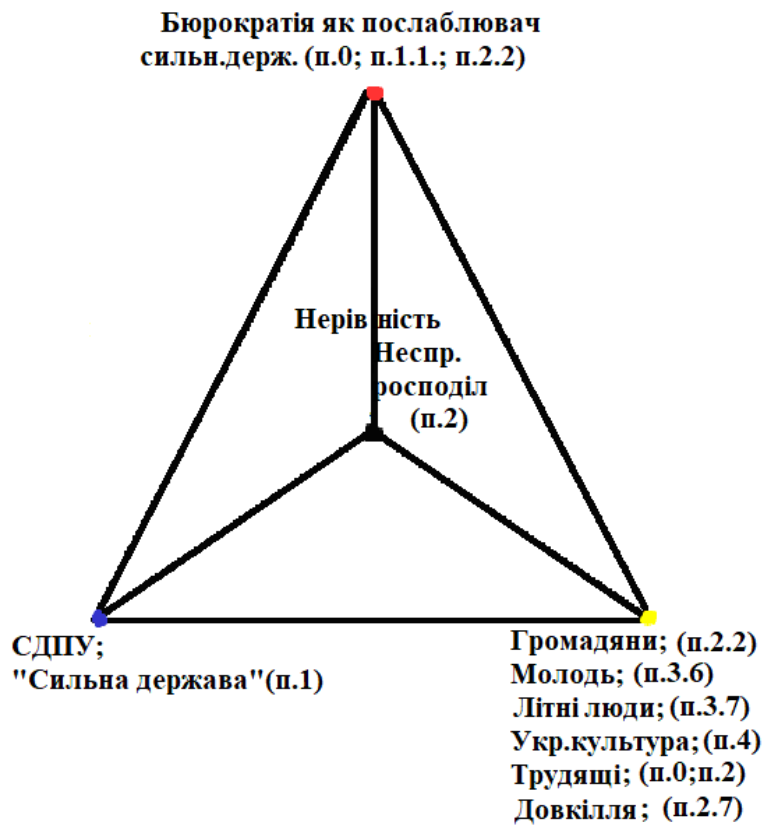

Програма «Партії Зелених України»

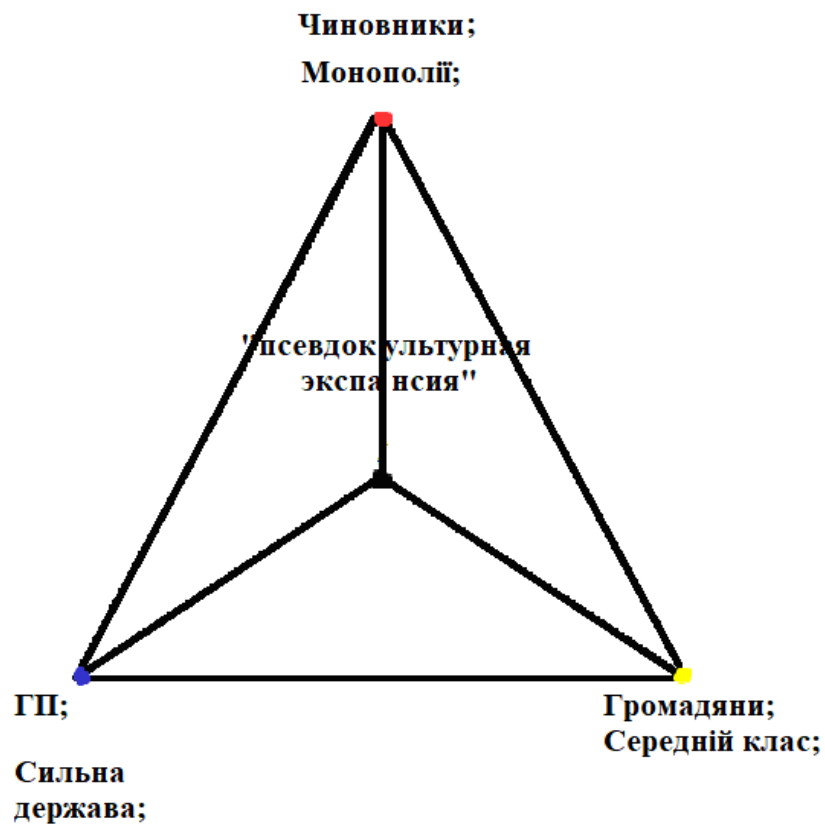
Олігархія; корпорації, що забруднюють довкілля;
Авторитарна держава;

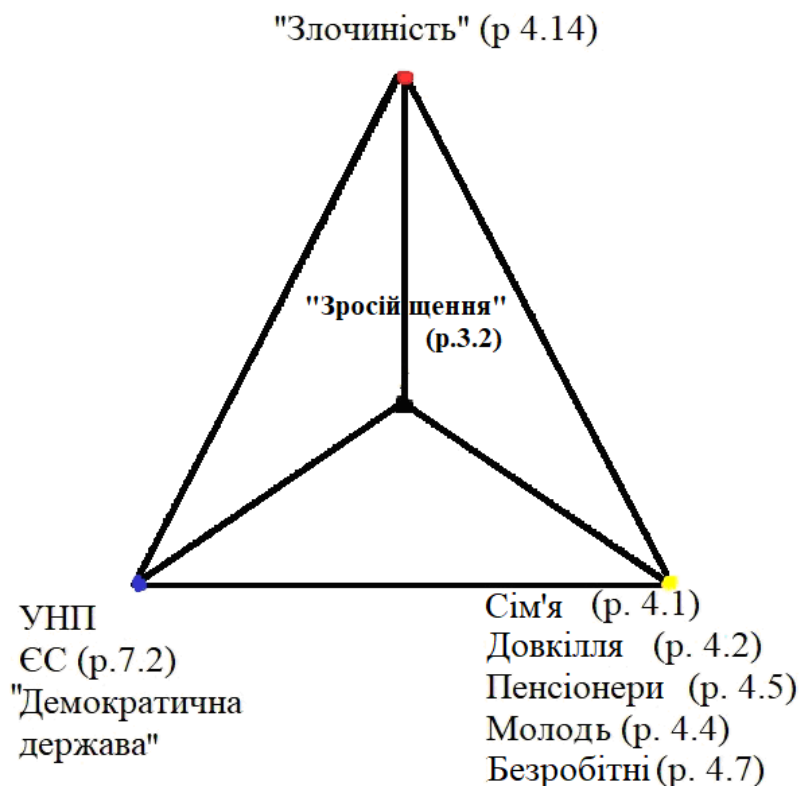
Програма СДПУ (о)

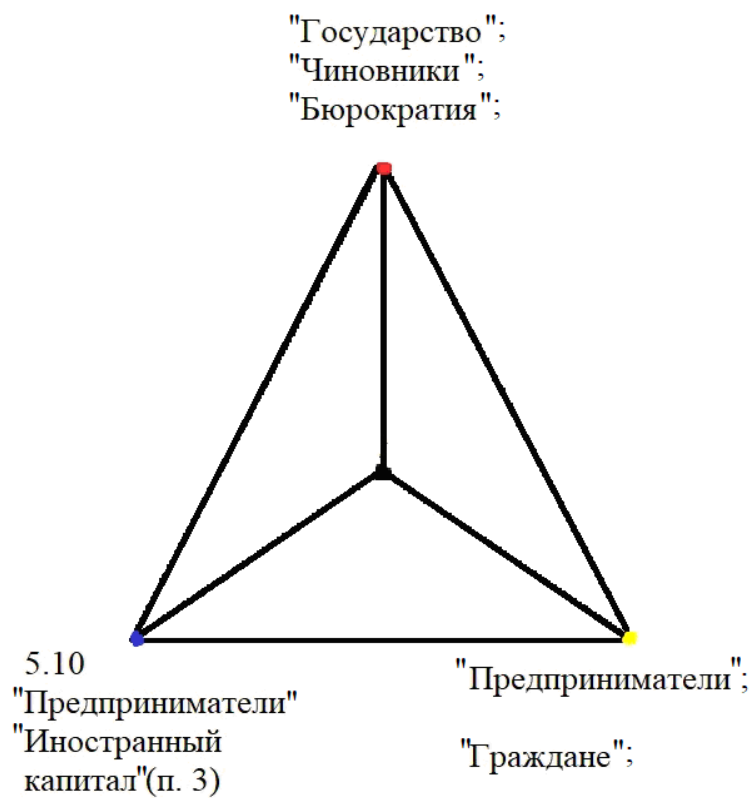
Програма ГП

Програма УНП

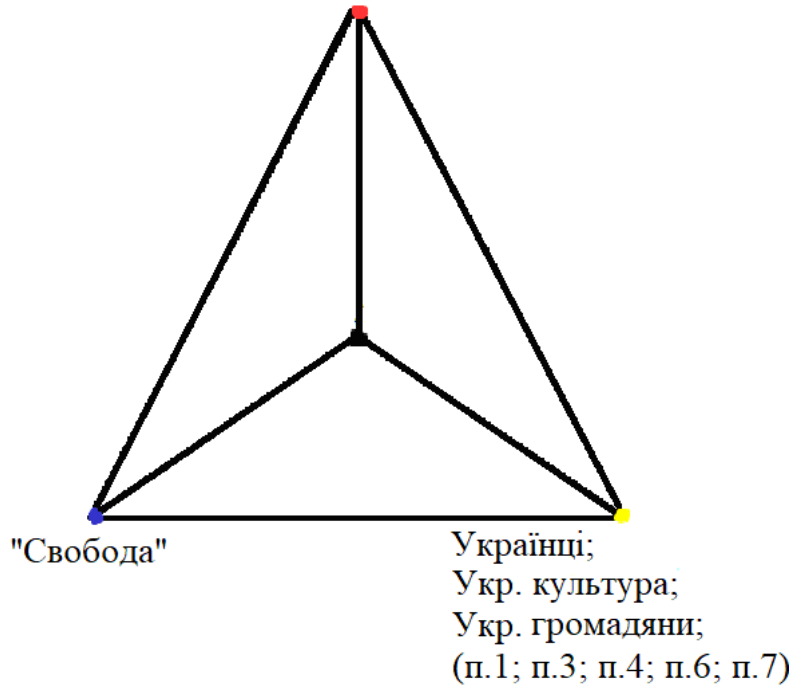

Програма партії 5.10

Програма партії «Свобода»

Кланові олігархи (п. 2);
Російські власники (п. 8.5);
Москва (п. 8.9); окупанти (п. 9);
Зрадники (п. 9.6-7)

Програма партії «Правий сектор»

"Московські агресори" (п.4.8);
Олігархія (п. 1.5); Популісти (п.2.9);
Іммігранти (п.10.11);

